

քայլերն էր անում կապիտալիզմը, հայ բուրժուազիան ամուր հենարան չուներ արևելահայ լիբերալիզմի ազգային-քաղաքական դիրքավորման համար։ Սակայն այդ մի պահ էր, երբ արևելահայ բուրժուազիան նշմարում էր իր նկատմամբ ցարական քաղաքականության հովանավորությունը։

4. ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

1859—1861 թվականների համառուսական հեղափոխական իրադրության տարիներին հայ հեղափոխական դեմոկրատները Միքայել Նալբանդյանի գլխավորությամբ կազմում էին ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիային ընդառաջող հեղափոխական ջոկատներից մեկը, որին խոշոր դեր էր վերապահված հայ հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա զարգացման մեջ։ Ընշված ու հարստահարված ժողովրդական զանգվածների դասակարգային շահերը Նալբանդյանը տարբերանշում էր համաժողովրդական այն շահերից, որոնց պաշտպանության համար ժողովրդի անունից մինչ այդ հանդես էին գալիս միայն արևելահայ բուրժուազիայի պահպանողական և լիբերալ գաղափարախոսները։

Եթե սկզբնապես ազգային գործիչները ազգի լուսավորությունը ակնկալում էին իշխող վերնախավերի ձեռնավորությունից և նրա զարթոնքի կրողներ համարում լուսավորված մտավորականությունը, ապա Մ. Նալբանդյանը «հասարակ ժողովրդի» մեջ տեսավ ազգի հենարանն ու վերակենդանության լծակը։ Հատկանշական է, որ նա երիտասարդության առաջավոր ջոկատներին նվիրեց «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը։ Մ. Նալբանդյանը հանդես եկավ որպես հայ հասարակական մտքի և ազգային-ազատագրական շարժման հեղափոխական-դեմոկրատական ուղղության հրապարակախոսը։ Այդ երկում նա պայքարի կոչ արեց հայ առաջավոր երիտասարդությանը՝ հանդես գալ հանուն հայրենիքի վերածնության, հանուն նրա ազատագրման և «կենսանորոգ ու որոտընդոստ հարություն»։

Ֆեոդալա-կալվածատիրական բռնության դեմ ի. Աբովյանի պարգած հայ դեմոկրատական ազգայնության դրոշը Մ. Նալբանդյանի և իր հետևորդների համար դարձավ ցարական գաղութատիրության և սուլթանական բռնատիրության դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական շարժման զինանշան։ Հայ դեմոկրատիայի ազգային-ազատագրական ջանքերը նրանք գաղափարապես և կազմակերպչորեն կողմնորոշում էին դեպի Ռուսաստանում բռնկող դյուռացիական հեղափոխությունը, Արևմուտքում արժարժված ազգային և սոցիալական շարժումները։

Դրանով էլ հատկանշվում է հայ դեմոկրատական մտքի մեջ նրանց կատարած սոցիալ-քաղաքական շրջադարձը։

Մ. Նալբանդյանը ծնվել է 1829 թ. հոկտեմբերի 26-ին (ն. տ. նոյեմբերի 7-ին) Նոր Նախիջևան (ներկայիս Դոնի Ռոստովի Պրոլետարական շրջան) քաղաքում՝ արհեստավոր-դարբնի ընտանիքում։ Մի քանի ամիս խալֆայական դպրոց հաճախելուց հետո, մանուկ Մուխալին տալիս են Գաբրիել Պատկանյանի մասնավոր վարժարանը։ Ուշիմ ու շնորհալի պատանու մեջ Պատկանյանը սեր է արթնացնում դեպի գրաբարը, հայոց մատենագրությունն ու

պատմությունը և միաժամանակ նրան վարժեցնում ուսանողների մեջ ոչ միայն որպես պետական լեզու, այլև ուսու հեղինակների «բանաստեղծական գեղեցիկ մտաց» յուրացման միջոց:

Նալբանդյանի աշակերտության տարիներին ազգային-պահպանողական Պատկանյանը պայքարի մեջ էր Ն. Նախիջևանի քաղաքային և հայ եկեղեցական վարչությունների մեջ բուն դրած աղայական և կղերական վերնախավի հետ: Սուր ընթացք ստացավ նրա պայքարը քաղաքագլուխ Հարություն աղա խալիբի և նրան հովանավորող ուսու բարձրաստիճան պաշտոնեականի ու հայ եկեղեցական իշխանությունների դեմ: Ոչ միայն իր գրվածքներում, այլև սաների հետ ունեցած զրույցներում Պատկանյանը նշավակում էր քաղաքի տրգետ մեծատուններին ու խաբեբա առևտրականներին, ձևապաշտ իշխաններին ու ծխապաշտ տերտերներին:

Պատահական չէ, որ իր դպրոցական տարիներին, նրան աշակերտած պատանի Նալբանդյանը մի ոտանավորում մերկացնում էր ազգային ֆամուսովների ու տարտյուֆների մոայլ դիմագծերը: Պատկանյան-ուսուցչի հետ մեկտեղ պատանի Նալբանդյանին ևս բաժին հասավ խալիբին հովանավորողների՝ Ներսես Աշտարակեցու և փոխարքա Վորոնցույի հալածանքից: 1845 թ. կաթողիկոսը ստիպեց ուսուցչին Նոր Նախիջևանից տեղափոխվել Թիֆլիս, իսկ տիրացու Մուխալին առաջարկեց հաճախել Մկրտիչ Եկեղյանի ընծայարանը: Համոզված, որ սովորելու ոչինչ չունի նոր ուսուցչից, Մուխալը հրաժարվեց նրա դասերից, իր դեմ բորբոքելով կաթողիկոսի սուր դայրույթը: Հալածանքը Մ. Նալբանդյանի դեմ էլ ավելի բորբոքվեց, երբ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի վիճակավորը դպրի կոչում տվեց Պատկանյանի սանին, առաջնորդարանի գրագրի և հետո նույնիսկ թեմական քարտուղարի պաշտոն հանձնելով նրան:

Թեմական քարտուղարի պաշտոնը հնարավորություն էր տալիս երիտասարդ Նալբանդյանին ծանոթանալու Ն. Նախիջևանի, Արմի, Օդեսայի, Քիշնևի հայ գաղթավայրերի վիճակին, շփվելու ուսու և ուկրաինացի աշխատավորության հետ և համակվելու առաջավոր մտավորականության տրամադրություններով: Առաջնորդի քարտուղարը մեծ հեղինակություն էր վայելում և իր դեմ բորբոքում կղերա-աղայական վերնախավերի դժգոհությունը: Վերջիններիս սաղրանքով Ներսեսը կարգադրում է էջմիածնի սինոդին՝ պատասխանատվության կանչել անհանգիստ «դպրին»: Հրաժարվելով հոգևոր կոչումից, իրեն հասցեագրված զրպարտությունների մասին Մ. Նալբանդյանը զբաղվոր բացատրություններ է ներկայացնում և, էջմիածին մեկնելու փոխարեն, ուղևորվում Պետերբուրգ՝ քննություն բռնելու համալսարանում հայոց լեզվի դասատուի իրավունք ստանալու համար:

1853 թ. Նալբանդյանը հայոց լեզվի դասատուի պաշտոն է ստանձնում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի դասարանական բաժանմունքում: Բայց հակառակորդները այստեղ ևս հանգիստ չեն տալիս նրան: Աղայական ոսկեպարկի, կաթողիկոսական գավազանի և ոստիկանական մտքակի դեմ ըմբոստացող երիտասարդի մեջ նրանք նշմարում էին հարստահարված ժողովրդի մոլեգին պաշտպանին: Նրանք նույնիսկ երկյուղ էին ապրում այն բանի համար, որ նա Մոսկվայում գտնվելով կարող է սպառնալից լինել մեծատունների և

նրանց ազդեցող եկեղեցականների համար: Ի վերջո պարզվում է, որ սինոդի կողմից հոգևոր կոչումից ազատված Նալբանդյանը ենթակա չէ եկեղեցական պատասխանատվության: Նրան «Սիրիի բշեղու» կաթողիկոսի սպառնալիքը մնում է անիրագործելի: Լազարյանները ստիպված եղան նրան հեռացնել ճեմարանից: Այնուամենայնիվ, հնարավոր համարեցին միջնորդելու, որպեսզի նա բարձրագույն ուսում ստանալու համար ազատ ունկնդիր համարվի Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում:

50—60-ական թվականների Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարանների բնագիտական և բժշկական ֆակուլտետները առաջավոր գաղափարների օջախներ էին ցարական Ռուսաստանում: Այստեղից լույս ու ջերմություն էին ստանում բնական գիտություններն ու մատերիալիստական աշխարհայեցությունը՝ քննադատության մթնոլորտ ստեղծելով իդեալիստական գաղափարախոսության դեմ և ձայնափող դառնալով երկրում ծավալվող դիմադիր տերամադրություններին:

1854—1855 ուսումնական տարվանից մինչև 1858 թվականի վերջերը ուսանող Նալբանդյանի համար լարված մտավոր աշխատանքի ժամանակաշրջան էր: Բնական գիտությունների յուրացումը մեծ և արգասավոր ազդեցություն ունեցավ նրա հայացքների ձևավորման վրա: Զերմ խոսքերով էր նա հիշում իր ուսուցիչներից՝ օդրնտելաբանության ուսմունքի հիմնադիր, նշանավոր գիտնական Կ. Ռյուկեի անունը: Սակայն այդ իսկ պահին Նալբանդյանի հայացքների կազմավորման վրա ազդում էին ոչ միայն համալսարանի ամբիոններից հնչող գաղափարները, այլև Ղրիմի պատերազմից հետո երիտասարդությանը համակած մտավոր-քաղաքական խմորումները, թշնամանք սընելով նրանց մեջ դեպի ցարիզմն ու ճորտատիրական կարգերը, բյուրոկրատական քաշքշուկները, մտքի և մամուլի վրա ծանրացած ոստիկանական բռնուցքը: Մի ժամանակ էր այդ, երբ տարբեր հասարակաշերտերում պայքարի տրամադրություններ էին կուտակվում ճորտերի ազատագրման օգտին, հոգատարության կոչեր լսվում մարդու բարեկեցության և նրա մտավոր-բարոյական արժանիքների դնահատման ու պաշտպանության օգտին:

Մոսկվայի համալսարանում ուսանելիս և ապա 1859—60 ուսումնական տարում թեկնածուական քննություն հանձնելու համար Պետերբուրգի համալսարանի հետ ունեցած շփումների ժամանակ Նալբանդյանը հնարավորություն ունեցավ հիմնավորապես ծանոթանալու ռուս դեմոկրատական մտավորականությանը համակած հեղափոխական հայացքներին, հափշտակությունաբ հետեւելու Չերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի մերձավոր աշխատակցությանը լույս տեսնող «Современник»-ին և հետաքրքրությանմբ որոնելու Գերցենի և Օգարյովի՝ լոնդոնում հրատարակվող «Полярная звезда» և «КОЛОКОЛ» պարբերականների համարները: Ուսանող երիտասարդները ձեռքից ձեռք էին տալիս Գերցենի հոդվածները⁶⁶: Մ. Նալբանդյանը ուսումնասիրում էր Բեկինսկու և Գերցենի, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի ու եվրոպական ուսուպիստ սոցիալիստների երկերը⁶⁷: Նրա այդ տարիների գրվածքներում արդեն ղգացվում

66 «Революционная ситуация в России в 1859—61 гг.», М., 1962, էջ 346 և հետ., 353:

67 Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 2, էջ 186 և հետ.:

է մատերիալիստական և հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքների ազդեցությունը:

Նալբանդյանի հայացքներով համակված էին հայ ուսանողական այն շրջանները, որոնք համոզված էին, թե հայ ժողովրդի լուսավորական ջանքերը և ազգային-քաղաքական ինքնորոշման ձգտումները չունեն ավելի վստահելի հենարան և ուղեցույց, քան ցարիզմին հակադրված դեմոկրատական Ռուսաստանն ու նրա առաջավոր միտքը⁶⁸:

Դրանք առաջին հայ մտավորականներն էին, որոնք հստակորեն տեսնում էին երկու Ռուսաստան: Դրանցից մեկը, իշխող դասակարգերին զուրավիզ, սահմանափակում կամ ճնշում էր հայատակ ազգությունների ազատաբաղձությունը, արհամարհում կամ կաշկանդում նրանց դպրոցների ու լուսավորության, լեզվի ու գրականության զարգացումը: Մյուսն՝ ընդառաջում էր նրանց ազգային-մշակութային ու քաղաքական ինքնագիտակցությանն ու ազատագրական ձգտումներին: Նալբանդյանի պաշտպանած գաղափարները անդրադարձնում էին արևելահայ դեմոկրատական երիտասարդությանը ոգեշնչող հայացքները, նպաստում նրանց մտքերի հստակեցմանն ու բյուրեղացմանը:

Ուշագրավ է, որ 50-ական թվականների վերջերին և 60-ական թվականների սկզբներին հետզհետե հեղափոխական-դեմոկրատական երանգ ու ուղղություն ստացող հայ ուսանողության հայացքներին դիմադրելու համար Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում կազմակերպում էին հայրենակցական «ժողովներ» (միություններ), որոնց նպատակն էր զսպել հայ ուսանողների «երիտասարդական կրքերը» և նրանց հեռու պահել մյուս ազգությունների պատկանող ուսանողների «խլրտումներից»⁶⁹: Մոսկվայի «ժողովներում» դասախոսություններով հանդես էին գալիս Նազարյանն ու Մսերը, իսկ Պետերբուրգի հայրենակցական կազմակերպությունների գործունեությունը ղեկավարում էր ազգային-պահպանողական գործիչ Կ. Նվյանը: Նման կազմակերպություններ կային նաև վրաց ուսանողների մեջ⁷⁰:

Ուսանող Նալբանդյանին համակած մտքերի ու հույզերի մասին ցայտուն պատկերացում են տալիս տակավին 1854—55 թվականներին գրված նրա «Յաղագս հայկական դպրութեան ճառ» վերնագրով խորհրդածությունները: Գրաբարով գրված այդ էջերն, ըստ էության, նվիրված են աշխարհաբարի պաշտպանությանը և լուսաբանում են հայ նոր գրականության հանգուցային խնդիրները: Ակներե է Բելինսկու գրական-քննադատական հայացքների ազդեցությունը հեղինակի վրա և նրա տրամադրությունը հայ հին գրականության վաստակների վրա հանգչող կղերամիտ հայկաբանների դեմ: Նալբանդյանը հետախուզում է հայ գրականության անցյալը, նրա արդի տկարության պատճառներն ու զարգացման գալիք ուղիները որոշելու համար: Նլնելով արդիական պահանջներից, նա քննադատում էր հին հայ մատենագրության մեջ իշխող կղերա-ֆեոդալական մտայնությունն ու արդի գրաբարյանների ժամա-

68 Նույն տեղում, էջ 31 և հետ., էջ 79 և հետ.:

69 Նույն տեղում, էջ 151 և հետ., էջ 186 և հետ.:

70 Н. Николадзе, Воспоминания о шестидесятих годах. «Каторга и ссылка» ամսագիր, 1927, № 1, էջ 33 և հետ.:

նակավրեպ հայացքները: Հայ նոր գրական լեզվով ստեղծվելիք գրականությունը, ասում է նա, պետք է ճանապարհ հարթի դեպի ազգի մտավոր զարթոնքն ու քաղաքական վերածնությունը: Այստեղից էլ հենց աղբյուրանում է հին հայ մատենագրության գնահատականների նրա խստաշարունակությունը և հետագայում էլ՝ հանդիպող նրա այն միտքը, թե «ազգի անդաստանում հինգ հատ ցորենաբույս չկա, բայց փուշ և որոմ՝ բլուրավոր» կամ նրա այն գանգատը, թե ազգի մատենագրության չքավորությունը բարձրացած է մինչև ի «Կնիկսոն հայոց»: Դառնալով նույն այդ խնդրին, 1857 թվականին հրապարակված «Թափառական հրեայի» հայերեն թարգմանությանը կցած իր առաջաբանում Նալբանդյանը առաջ էր քաշել դարձյալ հայ գրականության աշխարհականացման ու ժողովրդայնացման այդ խնդիրը և հատուկ եռանդով շեշտել գրական ոեակիզմի պահանջը: «Արեղայական խուցը չէ այն դիտանոցը, որտեղից կարելի լիներ ազատ տեսողութենով նկատել աշխարհի իրողությունները և նկարագրել այնպես, ինչպես որ կային», — շեշտում էր նա:

Ռուս առաջավոր մտքի ներշնչումներից զատ՝ Նալբանդյանը ընդառաջում էր առաջադիմական այն հայացքներին, որոնք նրանից առաջ հայ կյանքի ու գրականության մասին մշակել և ձևակերպել էին Խ. Աբովյանը և Ս. Նազարյանը: Հայ նոր գրականության այդ ուսմանները տակավին 40-ական թվականներին էին վերագնահատում անցյալի հայ գրականությունը՝ կյանքի արդիական պահանջներից ելնելով: 50-ական թվականների կեսերին Ս. Նալբանդյանի գրած «Ցաղագս հայկական դպրութեան ճառ»-ը կրում էր նույնիսկ Ս. Նազարյանի խմբագրող գրչի միջամտության հետքերը⁷¹: Սակայն ի տարբերություն Ս. Նազարյանի, նա չէր սահմանափակվում սոսկ արևելահայ նոր գրական լեզվի պաշտպանության խնդրով, այլև մտահոգված էր, որ հայ նոր գրական լեզուն միջոց դառնա հայերի համազգային համախմբման, իսկ ազգային-մշակութային զարթոնքին ձգտում էր հաղորդել ազգային-քաղաքական մղումներ:

Ս. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի լուսավորական ջանքերի համար կարևոր ասպարեզ բացվեց, երբ նրանք ձեռնարկեցին «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի հրատարակմանը:

Ազգային լուսավորության ու ազգային բարեկեցության խնդիրներ, մրտքի ու խղճի ազատության գաղափար, մամուլի և գրականության, կնոջ և ընտանիքի և, վերջապես, հայրենիքի ազատագրման հարցեր. սրանք էին «Հյուսիսսփայլ»-ում Նալբանդյանի զետեղած գրական-հրապարակախոսական նյութերի թեմաները: Նրան ամենից շատ հուզում էին ընթացիկ կացության ու քաղաքականության, լուսավորության և գիտության, մամուլի և գրականության խնդիրները: Հեղինակի զգայացումը և ալեկոծ լեզուն, նրա տողերի բուռն ու անհանգիստ ինտոնացիաները հակադրվում էին դժգույն ու անկենդան այն ոճին, որ իշխող էր հայ ընթացիկ մամուլի էջերում, միաժամանակ անհարիր՝ ազգային զարթոնքի ուղին բռնող ընթերցողի մտածությանն ու պահանջներին: Մ. Նալբանդյանի հյուսիսսփայլյան հրապարակախոսության առանցքը ևս ազգային լուսավորությունն էր: Դրանով էլ հենց պայմանավոր-

71 Այ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 111 և հետ.

ված էր նրա նյութերի բազմադանությունը, դրանց հանրագիտական բովանդակությունն ու մարտական-քննադատական ուղղությունը:

Սակայն ի տարբերություն «Հյուսիսսփայլ»-ում իշխող լիբերալ-բուրժուական գաղափարախոսության՝ Մ. Նալբանդյանը ազգային-քաղաքական ակտիվ տրամադրություն էր ներշնչում ամսագրի ընթերցողներին և ավելի շեշտակի դարձնում նրա հրապարակախոսության դեմոկրատական նպատակասլացությունը:

Հայ ժողովրդի հետամնացության գլխավոր պատճառը Մ. Նալբանդյանը ևս համարում էր նրա անդաստիարակությունն ու անկրթությունը և դրանից առաջացած «անմիաբանությունը»: «Այնտեղ,— ասում է նա,— ուր չկա կրթություն և դաստիարակություն, չէ կարող լինել և ընկերական կյանք. իսկ ուր չկա ընկերական կյանք, այնտեղ թագավորում են միմյանցից բաժանող և հեռացնող եսական սկզբունք...»⁷²: «Ազգային դպրոցները,— գրում էր նա,— պարտական են բանալ մանուկների միտքը, պինդ տնկել նոցա մեջ ազգության սերմը, վառել նոցա սրտում հայության կրակը»⁷³: Դպրոցը ներշնչելու է սաներին «սեր, ընկերություն, ազգասիրություն, մարդասիրություն, առաքինություն, աշխատասիրություն, արիություն» և այլն: «Հանրակրթական գիտելիքներից զատ դպրոցը ազգին պիտի տա կանոնավոր տնտեսական, գյուղական և վաճառական գիտությունք, որպեսզի հաստատ հիմքերի վրա կանգնի նորա թե երկրագործությունը և թե վաճառականությունը»⁷⁴: Նալբանդյանը նշափակում էր ոչ միայն ուսուցման խալֆայական սիստեմը, այլև քննադատում Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան, Փարիզի Հայկազյան, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցների ու Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ուղղությունը:

Չնայած ազգային լուսավորության խնդիրը Ս. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի գաղափարական համագործակցության հիմքն էր, այնուամենայնիվ, այս հարցում ևս սկզբից ևեթ աչքի է ընկնում նրանց տարախոհությունը: Ս. Նազարյանը պաշտպանում էր հայերի գիմնագիական ու բարձրագույն ուսման և «ազգային ուսումնական դպրոցի» պահանջը կամ շեշտում մասնագիտական՝ վաճառականական և արհեստագիտական դպրոցներ հիմնելու կարևորությունը, առաջ էր քաշում «տերության համար հայ ուսումնական չինովնիկներ կամ «մտահայաց ժողովրդակարգերի» համար լուսավոր կադրեր և ևկեղեցու համար կրթված տիրացուներ պատրաստելու խնդիրը: Մ. Նալբանդյանը շեշտում էր ժողովրդական հանրակրթարանների անհրաժեշտությունը: Նա կամենում էր ազգային կրթության գործը սկսել ոչ թե նրա վերնատնից, այլ հիմքից, ապահովելով ժողովրդական ճրնդհանուր և հասարակ կրթությունը և այն ծառայեցնել աշխատավորության նյութական բարեկեցության շահերին: Նա դնում էր ոչ միայն քաղաքային, այլև գյուղական տարրական դպրոցներ հիմնելու խնդիր: Պահանջում էր «Հայաստանի բոլոր գյուղերում և քաղաքներում հաստատել պարզ դպրոցներ, որոնց պաշտոնը էր լե-

72 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 256:

73 Նույն տեղում, էջ 455:

74 Նույն տեղում, էջ 358 և 461:

զու և գիր ուսուցանել ազգի զավակներին: Այնպիսի գյուղերում, ուր ժողովրդի չքավորությունը արգելադրի է այս գաղափարի իրագործությանը...»⁷⁵:

Մասնանշելով «լույսի» և «խավարի», «ճշմարտության» և «ստրկության» ներհակությունը՝ «Հյուսիսամայլ»-ի հրատարակության առաջին տարում Նալբանդյանը տակավին չէր բացահայտում ազգի ներսում բխավող դասակարգային ներհակությունները: Այնուամենայնիվ, այս հարցում ևս ավելի ու ավելի էին ակներև դառնում ամսագրի լիբերալ և դեմոկրատական բնեկների հակադրությունները: Այսպես, մինչդեռ Ս. Նազարյանի հրապարակախոսությունը հիմնում էր խղճի ու մտքի ազատության սկզբունքից և, ըստ էության, դառնում անհատի «բարոյական» ազատության շուրջը, Մ. Նալբանդյանի գերիշխող գաղափարը ազգության հարցն էր, որն ի վերջո նույնանում էր ժողովրդի սոցիալական և քաղաքական ազատագրման խնդրի հետ: Մինչդեռ Ս. Նազարյանը հակվում էր տիրող կարգերին համակերպվելուն, Նալբանդյանի հայացքները հասունանում էին այդ կարգերի հետ պառակտվելու ուղղությունով:

Ի վերջո ակներև էր դառնում նրա և Նազարյանի անկամրջելի տարակարծությունը: 1859 թ. Մ. Նալբանդյանը հրաժարվում էր հայ իշխանավորների և հարուստների միջոցներով ազգը լուսավորելու մտքից և նույնիսկ ժխտում ազգի վերնախավի ազգասիրությունը: «Ազգասեր՝ ո՞րտեղից ո՞րտեղ... Դու երկու կողմից ոչ միայն ազգասեր պատվանումը, այլև քո բոլոր ազգը և քո հոր ոսկերեքը կհանես գերեզմանից և կվաճառես»⁷⁶, — ասում էր նա ազգի հարուստին: «Ազգության հաստարանը և լծակը, — գրում էր նա, — է հասարակ ժողովուրդը... Եվ ազգ ասելով չենք իմանում այն մի քանի մարդիկ, որ արծաթի սանդուղքով վեր են բարձրացել ազգի մակերևույթից, այլ այն խեղճ ու կարեկցության արժանի ժողովուրդը, որի վրա ծանրացել է ազգային ապարախտության հետևանքը»⁷⁷:

Ազգաշինության գործը, ասում էր Մ. Նալբանդյանը, պիտի առաջանա ցածից ու հիմքից, հասարակ ժողովրդից: Երես շուռ տալով ազգի վերնախավերից, ազգի մտավորականները պիտի կողմնորոշվեն դեպի հասարակ ժողովուրդը, ուղղություն և զարկ տան ազգաշինության գործին⁷⁸:

Մ. Նալբանդյանը հանգում էր այն համոզման, թե չի կարող խոսք լինել ազգի «եվրոպական լուսավորության» մասին, եթե ապահովված չէ նրա քաղաքական ազատությունն ու նյութական բարգավաճությունը: «Ուր չկա մշտքի և բանականության ազատություն, — գրում էր նա, — այնտեղ կա հոգու ստրկություն, իսկ ուր ստրկություն՝ այնտեղ չկա կյանք: Հայոց ազգը առանց նորան ևս քաղաքականապես մեղած է ներկայումս. մի վերանորոգություն, մի բարոյական վերածնություն, եթե կարելի է երբևիցե հուսալ, ապա ուրեմն պիտի լինի այն ճշգրիտ և ստույգ լուսավորության միջնորդությամբ»⁷⁹: Հրապարակախոսը ծառանում է ազգային մտքի և խղճի ստրկության դեմ և պա-

75 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, էջ 459:

76 Նույն տեղում, էջ 225:

77 Նույն տեղում, էջ 452:

78 Նույն տեղում, էջ 453:

79 Նույն տեղում, էջ 441 և հետ:

հանջում ազգի սոցիալական և քաղաքական ազատագրում, առանց դրան, ասում է նա, չի կարող լինել ճշգրիտ և ստույգ ազատություն. «Լուսավորությունը այնքան հիմնավոր է, որքան ազատ է և անկախ. ստրկության մեջ չի կարող լուսավորության ծիրը կանաչել»⁸⁰: Ներկա հասարակության մեջ ազատությունը սոսկ իշխող վերնախավների մենաշնորհն է, որոնք մյուսներին դիտում են որպես իրենց հրամանները կատարող ծառաներ ու ստրուկներ և նրանց

Միֆայիլ Նալբանդյան

ազատագրական ձգտումները համարում ապստամբություն⁸¹: «Հասարակ ու անզոր մարդերի» համար առանց իշխանության չի կարող խոսք լինել քաղաքական ազատության մասին: Բայց անդոր է նաև քաղաքական իշխանությունը, եթե զուրկ է նյութական հենարանից՝ տնտեսական պատվանդանից: «Մարդիկ,— ասում է Մ. Նալբանդյանը,— պիտո է ամրացնել յուրյանց նյութերեն ոտքերը, այնուհետև կարողանային գնալ բարոյականի և իմացականի քամակից»⁸²:

Այս մտքերն ըստ էության համընկնում են այն հայացքներին, որոնք 1858—60 թթ. «Современник»-ի էջերում անց էին կացնում Չերնիշևսկին և Դոբրոլյուբովը: Իր «Հուլիսյան հեղափոխությունը» հոդվածում Չերնիշևսկին գրում էր. «Քաղաքա-

կան իշխանությունը, նյութական բարեկեցությունը և կրթությունը իրար հետ անքակտելիորեն կապակցված բաներ են. ով դեգերում է չքավորության մեջ, չի կարող իրեն ձեռնտու եղանակով օգտվել իշխանությունից, ով չի օգտվում քաղաքական իշխանությունից, չի կարող փրկվել ճնշումից, այսինքն՝ չքավորությունից, ուրեմն՝ նաև տգիտությունից»⁸³:

Չերնիշևսկու այս դրույթներից բխում էին մարտական եզրակացություններ. քանի դեռ իշխում են անաշխատ դասակարգերը, անհնարին է դուրս գալ ստեղծված վիճակից, եթե չլինի հեղափոխության միջամտությունը: Նույն հետևություններն էին ելնում նաև Նալբանդյանի դրույթներից:

Տակավին Յժաղագս հայկական դպրության ճառա-ում փայլատակում էր

80 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, էջ 264:

81 Նույն տեղում, հատ. 1, էջ 399 և հետ:

82 Նույն տեղում, հատ. 2, էջ 274:

83 Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том V, стр. 97.

ներառյալ միտքը, թե լուսավորությունը երկնառաք տուրք չէ, այլ բարիք, որ պիտի նվաճվի «զոհիւք և նվիրագործութեամբ»։ «Լուսավորութիւն լուսաւորեալ ազգաց գինք են անդու ճգնաց, կամ գինք արեան», — գրում էր Նալբանդյանը 1859—61 թվականներին, Ռուսաստանում ստեղծված հեղափոխական իրադրութեան պայմաններում՝ վերադառնալով իր դրույթներին⁸⁴։ «... Ճշմարտությունը և լույսը, ասես թե միշտ պիտո է պատերազմելով հաղթեն խավարին և ստութեան և հափշտակեն հաղթության ձիթենին»⁸⁵։ Ոչ միայն իր ժողովրդի լուսավորության խնդիրները, այլև նրա ազատության և բարեկեցության հեռանկարները հրապարակախոսը լծորդում է ոռւս և եվրոպական հեղափոխական շարժումների հետ։ Անձամբ իսկ զինվորագրվելով այդ շարժումներին՝ նա դրանց մեջ էր տեսնում իր ժողովրդի ազատագրման երաշխիքը։

Ցարական ինքնակալության դեմ պայքարելու համար Մ. Նալբանդյանը ըստ կարելույն օգտագործեց լեզալ հնարավորությունները և գրեց նույնիսկ իր «Իտալացի աղջկա երգը», «Մանկության օրեր» և, մանավանդ, «Ազատն աստված» բանաստեղծությունները։

1859 թ. բուժվելու պատրվակով մեկնելով արտասահման, Մ. Նալբանդյանը մտահոգված էր պարզելու ամսագրի խափանման դեպքում նրա տպագրությունը արտասահման փոխադրելու հնարավորությունը։

Չնայած, ինչպես երևում է, Նալբանդյանը սկզբում համաձայնություն էր հայտնել ամսագրի տպագրությունը արտասահման փոխադրելու, սակայն հետագայում նա հակվել էր այն մտքին, թե Ռուսաստանում սկսված ռեֆորմները հնարավորություն կտան շարունակելու նրա հրատարակությունը։ Մոսկվայում, եթե ընդառաջելով գրաքննչական կոմիտեին, չափավորվի պարբերականի ուղղությունը, այլ խոսքով, «սանձ դրվի» գլխավոր աշխատակցի գրչին։ Ս. Նալբանդյանի դիրքորոշումը որոշ սառնություն մտցրեց նրա և Մ. Նալբանդյանի փոխհարաբերությունների միջև և մի պահ խորացրեց նրանց գաղափարական անջրպետը։ 1859 թ. հետո Նալբանդյանի անունը գրեթե անհետանում է ամսագրի էջերից։

1860 թ. վերջերից Մ. Նալբանդյանը ուղևորվում է Կ. Պոլիս։ Այդ քաղաքում նա մնացել է ընդամենը երկու ամիս՝ Նոր Նախիջևանին կտակված խոշոր գումարների ստանալու համար Հնդկաստան ուղևորվելիս և մի տարի անց՝ Հնդկաստանից վերադառնալիս։ Նշանավոր ժամանակներ էին այդ, երբ արևմտահայ հասարակական կյանքը խլրտում էր նորահույակ Ազգային սահմանադրության շուրջը։ Ազգային գործերը ղեկավարելու համար կշիռ էր ձեռք բերել անգլո-ֆրանսիական կապիտալի հետ լծորդված արևմտահայ կոմպրադորական բուրժուազիան, որի գաղափարախոսներն էին հենց Սահմանադրության հեղինակները։ Պոլսահայ գործիչների հետ ունեցած հանդիպումներն ու մտափոխանակումները ընդլայնում էին ոռւսահայ անվանի հրապարակախոսի բարեկամների ու համախոհների շրջանը, ընդարձակում նրա ազգային-

84 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակազար ժողովածու, հատ. 2, էջ 56։

85 Նույն տեղում, էջ 217 և հետո։

քաղաքական հարցասիրությունները, նրա գործունեությանը հաղորդում համազգային ծավալ ու լիցք: Արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականության առաջ նա գծագրում էր գործունեության հետևողական-դեմոկրատական հեռանկարներ, բեռնում նրա միտքը ազգի քաղաքական ու սոցիալական ազատագրման խնդիրների վրա: Արևելահայ հրապարակախոսի հայացքները ազդեցության խոր հետքեր էին թողնում արևմտահայ առաջավոր գործիչների վրա:

Մ. Նալբանդյանը չգերազնահատեց Սահմանադրության առաջադիմական նշանակությունը: Թուրքիայի մայրաքաղաք ոտք դնելուց հազիվ տասը օր անց Կ. Պոլսի «Մեղվում» նա առիթ ունեցավ դիտելու, որ «սահմանադրության» և «լուսավորության» դրոշ բռնած արևմտահայ միջավայրում իսկապես դոյություն չունի ազգի զաղափարական այն միասնությունը, որի մասին ուղղված ողջունի խոսքում ամփոփում էր դեմոկրատական այդ թերթի խմբագիրը՝ Հ. Սվաճյանը: «Մեղվի» մի այլ համարում քննարկման նյութ դարձնելով արևմտահայ գավառի համար չարիք դարձած Պողոս վարդապետի բռնի ու հակա-ժողովրդական արարքները, Մ. Նալբանդյանը բավական չէր համարում Սահմանադրության օրգաններից մեկի՝ կրոնական ժողովի որոշումը վատհամբավ այդ եկեղեցականի կրոնական պաշտոնակատարությունը «լուեցնելու» կամ հենց «Մեղվի» խմբագրի առաջարկը՝ նրան եկեղեցական կոչումից զրկելու մասին: Նալբանդյանը գտնում էր, որ հանցագործը պետք է պատասխանատու լիության կանչվի ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական և քրեական ատյանների առաջ: Դրանով նա հակադրվում էր ոչ միայն նախասահմանադրական ժամանակների մտավոր-բարոյական գործիչներին ու դրանց «խավարյալ» պաշտպաններին, այլև մերկացնում «լուսավորյալ» սահմանադրականների իսկ զաղափարական սահմանափակությունն ու անհետևողականությունը: Սահմանադրության սկզբունքային իր քննադատությամբ նա ըստ էության ջանում էր մարտական հունի մեջ դնել գավառահայ ժողովրդի և Կ. Պոլսում դեգերող պանդուխտ գավառացիների պահանջները և բյուրեղացնել արևմտահայ «լուսավորյալ» լիբերալներից տակավին չսահմանազատված արևմտահայ դեմոկրատիայի պահանջներն ու տեսակետները:

1860 թ. դեկտեմբերի վերջերին, Կ. Պոլսից Լոնդոն կատարած իր ուղևորության ժամանակ, Նալբանդյանը առիթ ունեցավ շարադրելու իր հայացքը նաև հայ ժողովրդի ազատագրման հեռանկարների մասին: Նեապոլից Սվաճյանին ուղղած իր նամակում նա զուգահեռ էր անցկացնում Իտալիայում արծարծված գաղութալուծական շարժման և հայ ժողովրդի ընթացիկ վիճակի միջև: Գաղութալուծի ետևում, ասում է արևելահայ հրապարակախոսը, կանգնած է «հասարակ ժողովուրդը», Վիկտոր էմանուելի ետևում՝ «քաղաքացիք» (բուրժուազիան—խմբ.): Դիմադրելով ընդհանուր թշնամուն՝ երկուսն էլ պայքարում են իրենց հայրենիքի ազատագրման համար, բայց նրանց մեջ առկա է նաև «խոշոր տարբերություն»: Իտալիայի ազատագրմանը նրանք մերձենում են «տարբեր սկզբունքներից»:

Իտալական դեպքերին ի տես, հրապարակախոսը վերհիշում էր հայրենի ժողովրդի վիճակը: «Էտնան ու Վեզովիան ծխվում էր. Արարատի հին վուլկանի մեջ միթե՞ կրակ կմնա իսպառ...»,— հարցնում էր Մ. Նալբանդյանը:

Հայկական իրականության մոայլ հետնախորքի վրա նա չէր մոռանում արևմրտահայ այն համախոհներին, «որոնց կուրծքի մեջ զարկում է մի ստուգատես հայկական սիրտ»⁸⁶, նույն այս խոհերով է համակված նաև հաջորդ տարում գրված նրա «Ազգային թատրոնը Պոլսի մեջ» հոդվածը, ուր «հին խելքերին»⁸⁷ հակադրում էր նոր սերնդի հայ երիտասարդությունը, «ժամանակի և դարու այն հարազատ որդիքը», որոնք իրենց մտքով ու փորձով այլ վերաբերմունք ունեն գեպի ազգը հուզող խնդիրները, քան իրենց «ամուլ նախնիքը»⁸⁷։ Ակներև է, որ իր շրջագայությունների ժամանակ ողջ հայ դեմոկրատիայի պարագլուխը հանդես էր գալիս ոչ միայն իր ժողովրդի ազատագրական զարթոնքը շնփորոդի, այլ նաև նրա մարտական ուժերը կազմակերպողի ու առաջնորդողի դերում։

Աննախընթաց հեղափոխական թափով է շարադրված մանավանդ Մ. Նալբանդյանի 1861 թ. Փարիզում հրապարակած «Երկու տող» պամֆլետը։ Ռուսաստանում արժարծվող հեղափոխական իրադրության սրման նշանակալից պահին է գրվել ու հրապարակվել այդ պամֆլետը, այն օրերին, երբ գլուղացիական ապստամբությունների բարձրացող ալիքը իջեցնելով ակնկալություններ հրատարակում էր ճորտատիրության վերացումը ավետող փետրվարի 19-ի հրովարտակը։

Ռուս ճորտերի ըմբոստացումը մեկուսացած ելույթ չէր։ Այն արժարծվում էր բազմաթիվ երկրներում ծավալվող ազատագրական շարժումներին համընթաց։ Ժամանակը հասունացած համարելով վճռական գործողությունների համար, պամֆլետի հեղինակը կոչ էր անում հայ ժողովրդին անմասն չմնալ առաջավոր մարդկությանը համակած թոհուրոհից՝ ազգային ազատության դրոշ պարզելու համար։ «Մեր նվիրական պարտականությունն է, որչափ որ մեր ուժը կտանի, սպասավորել մարդկության, քանի որ ապրում ենք երկրազնդի վրա և խոստովանում մեր տկարությունը, որ չենք կարող բաժանվել նրա մակերևութից»⁸⁸, գրում էր Նալբանդյանը։ Սրանով նա ջանում էր համառուական հունի մեջ մտցնել նաև հայերի ազատագրական մրտորումները։

Նալբանդյանը մեծարում է իրենց հայրենիքի ազատության համար մարտնչող ու նահատակվող հերոսներին, նրանց, ովքեր ապրում են և տքնում ընդհանուրի օգտի համար՝ «չավ հասկացած լինելով թե սուտ է մասնավոր քաջաբախտությունը, առանց ընդհանուրի երջանկության»⁸⁹։ Բայց և միաժամանակ նշում էր ընդհանուրի օգտին տքնող այս հերոսների՝ հարազատ ազգի հանդեպ ունեցած հավատարմությունը և համամարդկային ազատագրական շարժման նկատմամբ նրանց նվիրվածությունը։ «Նոքա չկաշառվեցան օտարներից... նոքա չենեղեցին յուրյանց ազգին, նոքա չվաճառեցին յուրյանց գրիշը... նոքա արհամարհեցին օտարի տված պատիվը և աշխատեցան դժպհի պատվանշանների տեղ կրել յուրյանց ազգության անունը, ալև վեր-

⁸⁶ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 4, էջ 86։

⁸⁷ Նույն տեղում, հատ. 2, էջ 307։

⁸⁸ Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 23։

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 30։

քերի սպիք, որոնց արժանացել են մարտիրոսաբար, ազգի ազատության անունով»⁹⁰, Մերկացնելով իրենց խիղճն ու գրիչը վաճառքի հանող ազգադավ ալլախոհներին, Նալբանդյանը գրում է, որ իր կյանքի ռոն խորհուրդն ու նպատակն է համարում կանգ չառնել անգամ ինքնազոհության առաջ՝ հայ հասարակ ժողովրդի կոխկռտված իրավունքը պաշտպանելու համար:

«Մենք ազատական նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու Մեր անձը և գրիչը ընվիրեցինք հարուստներին. նոքա յուրյանց արծաթե թումբերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ:

Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ ու քաղցած հայը, ոչ միայն ճնշված օտարներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և կիսագրագետ ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով զրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և վայրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը:

Պաշտպանել այն հայի առաթուր կոխված իրավունքը է մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը: Եվ այս նպատակին հասնելու համար չէ պիտո ընկերկինք ոչ բանտի և ոչ աքսորի առջև, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինինք զենք առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով»⁹¹,

Մ. Նալբանդյանը օգտագործեց հրապարակախոսության բոցաշունչ խոսքը ոչ միայն հայ ժողովրդի ճնշողներին ու հարստահարողներին մերկացնելու, այլև օտար կեղեքիչներից ազատագրվելու «ուղիղ ճանապարհը» մատնանշելու համար: Այդ նպատակին նվիրեց նա 1862 թ. Սիմեոն Մանիկյան կեղծանունով Փարիզում լույս ընծայած իր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը:

Նշանավոր այդ գործում նկարագրելով Թուրքիայի տնտեսական տագնապը, նրա աճող պետական պարտքերը, ժողովրդի հետամնացությունն ու թշվառությունը, հեղինակը Թուրքիայի դժբախտության պատճառը համարում էր եվրոպական պետություններից նրա ունեցած կախումը: Հատկապես մատնանշում էր եվրոպական կապիտալի ներխուժումը այդ երկրի շուկաները և դրա հետևանքով արևմտահայ հասարակ ժողովրդի համար ստեղծված ծանրը վիճակը:

«Հայ վաճառականը,— գրում էր նա,— կարողանում է դիմանալ եվրոպական կապիտալին՝ ստանձնելով նրա գործակալի նկուն դեբը և պատճառ դառնալով «ազգի կաթվածահարության»: 1858—1859 թթ. գրած իր երկերում հայրենի առևտրա-վաշխառական կապիտալին դիմադրելու համար Մ. Նալբանդյանը պաշտպանում էր հայ վաճառականական ընկերություններ կազմակերպելու վերաբերյալ նազարյանի առաջարկությունը: Ի տարբերություն դրան՝ «Երկրագործության» հեղինակը Արևմտյան Հայաստանի համար առաջ էր քաշում «ազգային վաճառականություն» կազմակերպելու խնդիրը, որի

90 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 30:

91 Նույն տեղում, էջ 23 և հետ:

նպատակն էր՝ հայ գյուղացիությունը և քաղաքային զանգվածները մի կողմից պաշտպանելու ֆեոդալական հարստահարումներից և մյուս կողմից՝ մրցության դուրս գալու եվրոպական կապիտալի դեմ: Հեղինակը փայփայտում էր այն պատրանքը, թե դրանով հայ ժողովրդի համար տնտեսական նոր համայնակենցաղի պատնեշ է կառուցվելու Թուրքիայում:

Կապիտալիզմին հատուկ վարձու աշխատանքի սխտեմը Մ. Նալբանդյանին պատկերանում էր որպես ստրկության համազոր շարիք: Կապիտալիզմը ոչ միայն չի լուծում «մարդու և հացի» խնդիրը, այլև թշվառության է մատնում վարձու գործավորներին, հարկադրելով հողազուրկ գյուղացիներին վաճառքի հանել իրենց «աշխատանքը», քանի որ շունեն ապրելու այլ միջոց: Ազա՞տ եմ ես, միայն օրենքով, քաղաքականապես ազատ կոչվելով ազա՞տ եմ ես, քանի որ նյութական կարոտությունը ստիպում է ինձ, կամա-ակամա մի ուրիշին ստրկանալ, ուրիշին ծառայել և այդ ծառայությամբ հաց ճարել իմ ընտանիքի համար⁹², — հարցնում էր Մ. Նալբանդյանը և իր հարցադրությունյամբ իսկ կանխում ընթերցողի բացասական պատասխանը: Հրապարակախոսը ունեւր ուսու հեղափոխական-դեմոկրատների ու դրանց հաջորդած հեղափոխական-նարոդնիկների ընդհանուր այն համոզմունքը, թե կապիտալիզմը կանխելու համար գոյություն ունի միայն մի համադարձան՝ համայնական հողատիրությունը: Դա է այն բանալին, որ կարող է մարդկանց առջև բացել ազատության, հավասարության և եղբայրության փակ դռները: Իբրև համայնքի սեփականություն, հողը չի կարող դառնալ առուծախի առարկա: Հողը կարող է լինել մասնավոր սեփականություն սոսկ որպես բնակատեղի կամ տնամերձ տնտեսության վայր: «Երկրագործության» հեղինակը դրվատնում է քաղաքային մանր արհեստագործությունն ու համայնական հողատիրության վրա հիմնված գյուղացիական մանր արտադրությունը: Եթե արևմտահայությունը չապավինե համայնական հողատիրության, ապա աշխույժափելի պիտի դառնան մանր գյուղացիության և մանր արհեստագործության քայքայումը, սարսափելի նեղությունն ու չքավորությունը, «որ եթե ոչ այսօր, վաղը պիտի թագավորի բոլոր Թուրքիո մեջ»⁹³, Հեղինակը նախանձելի չի համարում եվրոպական գործարանատերերի ապրանքը վաճառահանող, շուկայի հարափոփոխ վիճակից և երկրում իշխող ռեժիմի քմայքներից կախված արևմտա՝այ վաճառականների դրությունը: Ազգը պիտի հրաժարվի գաղութագնացությունից, տուն վերադարձնի քաղաք տեղափոխված պանդուխտներին և հնարավորություն տա նրանց զբաղվելու երկրագործությամբ: «...Պիտի որ աղզի մեծագույն մասը երկրագործ լինի, իսկ փոքրագույնը՝ երկրագործի դուրս բերած արդյունքը մշակող և վաճառող, որ զուգակշիռ պահվի և աղքատությունը տարագիր գնա»⁹⁴:

Իր այս ծրագիրն էր ահա, որ Մ. Նալբանդյանն ընկալում էր որպես ազգը կործանումից փրկող «տնտեսական հեղափոխություն»: Պանդուխտներին գյուղ վերադարձնելու և նրանց տնտեսությունը վերականգնելու համար հար-

92 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, էջ 52:

93 Նույն տեղում, էջ 93:

94 Նույն տեղում, էջ 70:

կազմոր են նյութական միջոցներ, որոնք հայթայթելու են հայ վաճառականների կազմակերպվելիք վարկատու ընկերությունները: Այդ ընկերությունների միջոցներով պիտի շահագործվեն Հայաստանի ջրային հարստությունները, մանր գյուղատնտեսության կողքին կազմակերպվեն խոշոր մեքենայացված գյուղատնտեսական ձեռնարկություններ և գյուղատնտեսական բերքերը մշակող խոշոր արդյունաբերություն⁹⁵: Միայն փողի ու ապրանքի կազմակերպված այդ շրջանառության միջոցով կարելի է բարձրել թշվառության մատնված հայ մասսաների և անխուսափելի քայքայման դատապարտված հայ վաճառականության վիճակը: Միայն կազմակերպված աղգային վաճառականությունը կարող է հայ ապրանքատերերին տեր դարձնել դրամի իշխանության (որչափ Եվրոպան կարիք ունի նրանց ապրանքների արտահանությանը) և այդ միջոցով դեպի ինքը դարձնել դրամի շրջանառությունը⁹⁶: Այս էր Մ. Նալբանդյանի պատկերացրած «տնտեսական հեղափոխությունը»:

Մ. Նալբանդյանը ենթադրում էր, որ քաղաքի և գյուղի մանր արտադրությունը հնարավոր կլինի փրկել կապիտալիզմի սպառնալիքից, եթե նրանց տրամադրվի կապիտալիստական արտադրության տեխնիկան՝ մեքենան: Սա ֆրանսիական սոցիալիստներին հատուկ ուտոպիստական այն հայեցակետն էր, որ քննադատված է «Կոմունիստական մանիֆեստ»-ում: Արտադրության և փոխանակման ժամանակակից միջոցները սեփականատիրական հին սիստեմի մեջ խցկելու փորձը «Մանիֆեստը» դիտում էր որպես մանրբուրժուական սոցիալիզմին հատուկ ուտոպիստական պատրանք⁹⁷:

«Երկրագործության» արժարժած որոշ գաղափարներ անձանթ չէին հայ միջավայրին: Դրանցից մի քանիսին հանդիպեցինք Գ. Պատկանյանի մոտ: Նման գաղափարները միանգամայն օտար չէին նաև արևմտահայերին: Գյուղատնտեսական հումուրների և առանձնապես բամբակի ճգնաժամի կապակցությամբ, որ սրվել էր Եվրոպայում՝ ամերիկյան ստրուկների ապստամբության հետևանքով, Մանչեստրի հայ առևտրականները ստեղծեցին «Արաբատյան» ընկերությունը, որի մասնակիցները պարտավորություն էին ըստանձնում «կոմիսիոն գործ ընել ընկերության հաշվին, առևտրական ձեռնարկություններ և փոխադրական գործեր ընել»: Արևմտահայ տնտեսագետ Ն. Զորայանը և «Փարիզ» թերթի խմբագիր Ս. Մուրադյանը համոզված էին նույնիսկ, որ հայ խոշոր կապիտալիստների այդ ընկերությունը ձեռնառու պիտի լիներ ոչ միայն հայ կապիտալիստներին, այլև նպաստելու էր հայ ժողովրդի տնտեսական և մշակութային վերածնությանը: Հարստության անսպառ աղբյուր համարելով երկրագործությունը, նրանք հայ առևտրականներին կոչ էին անում զարկ տալ ազգի երկրագործությանը: «Փարիզ» թերթը հատկապես շեշտում էր շերամաբուծության և բամբակամշակման կարևորությունը: Հայ վաճառականներին թերթը հորդորում էր ճանապարհներ կառուցել և նա-

95 Մ. Նալբանդյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, էջ 74 և 79:

96 Նույն տեղում, էջ 46 և հետ:

97 Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս, Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը, Պետհրատ, Երևան, 1938, էջ 41-42:

վեր ձեռք բերել հայ գյուղացիների արտադրանքը Արևմուտք փոխադրելու և ազգային վաճառականությունը զարկ տալու համար⁹⁸:

Զորայանի և Մուրադյանի գրածներից Մ. Նալբանդյանի տեսությունը տարբերվում է նրանով, որ ելնում էր հայ գյուղացիության շահերից: Նա համոզված էր, որ հայ գյուղացիներին վարկավորելով, հայ բուրժուազիան կնպաստի Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը և դրանով իսկ «ազգային վաճառականության» բնույթ կհաղորդի իր գործունեությանը:

Կասկած չկա, որ Մ. Նալբանդյանի առաջարկած «տնտեսական այս հեղափոխությունը» իրագործելու դեպքում Թուրքիան չպիտի կարողանար խուսափել կապիտալիզմից: Նա միշտ շունչ արգելք դնելու հողային կապալի և փողային վարկի կապիտալիստական շահարկմանը: Համայնապատկան ֆոնդերից առավելապես օգտվելու էին լծկան, գյուղատնտեսական գործիքներ և սերմացու ունեցող գյուղացիները: Չենք խոսում այլևս այն մասին, որ առանց վարձու աշխատանքի օգտագործման, անհնարին պիտի լիներ ստեղծել Մ. Նալբանդյանի նախատեսած մեքենայացված գյուղատնտեսությունը կամ գյուղատնտեսական բերքեր մշակող խոշոր արդյունաբերությունը:

Անուամենայնիվ, Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գրքին ևս կարող են վերաբերել Վ. Ի. Լենինի տողերը Գերցենի հիմնադրած Նարոդնիկական դեմոկրատիզմի մասին. «Լինելով ուտոպիա այն բանի նկատմամբ, թե ինչ տեսակ պետք է լինեն (և կլինեն) հողերի նոր բաժանման տնտեսական հետևանքները, այն հանդիսանում է գյուղացիական մասսայական..., դեմոկրատական վերելքի ուղեկիցն ու սիմպտոմը»⁹⁹:

Հնարավոր է գլուխ բերել հեղինակի պատկերած «տնտեսական հեղափոխությունը» առանց քաղաքական հեղափոխության: Հիմք կա՞ կարծելու, թե «տնտեսական հեղափոխության» հռոմեական բացառում էր հարցի քաղաքական կողմը, չըմբռնելով «որ հնարավոր չէր դիմադրել եվրոպական կապիտալին, առանց բախվելու Թուրքիայի և նրա status quo-ն պաշտպանող եվրոպական մեծ տերությունների հետ: Եվ վերջապես, կարելի՞ էր դիմադրել օտարազգի կապիտալիստներին կամ հայազգի կալվածատերերին՝ առանց պայքարելու նրանց հովանավորող Թուրքիայի պետական կարգերի դեմ:

Որչափ «Երկրագործությունը» գրվում էր Թուրքիայում վաճառվելու համար, հեղինակը շրջանցում էր անխուսափելի այս հարցերը: Սակայն «Երկրագործության» հեղինակը աչքի առաջ ունեւր ոչ միայն արևմտահայերի ազգատությունը վերացնելու խնդիրը, այլև նշմարում էր նրա ստրկական վիճակը: Նա լիովին գիտակցում էր «տնտեսական հեղափոխությունը» ժողովրդի սոցիալական և քաղաքական ազատագրման հետ լծողելու անհրաժեշտությունը: «Տնտեսական հեղափոխությունը» Մ. Նալբանդյանը չէր պատկերացնում առանց «հողի և ազատության» համար տիրող քաղաքական կարգերի դեմ ուղղված պայքարի: Այդ ակներև է նրա շահածո և արձակ երկերից և ցարական ժանդարմերիայի ձեռքն ընկած նրա գրագրություններից:

98 Ա. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 2, էջ 491 և հետ.:

99 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 18, էջ 453:

Արդեն իսկ «Երկու տող»-ում Մ. Նալբանդյանը հասարակ ժողովրդի պատմության հիշատակում էր նրա հեղափոխական պայքարի մեջ: Նա համոզված էր, որ «Հին խելքերը երբեք համաձայնելու չէին խաղաղությամբ տեղի տալ նոր գաղափարներին և նորը պատերազմով պիտի կանգնեցնի իր դրոշը ավերակների վրա»¹⁰⁰: «Շատ ազգեր պատահեցան անբախտության, բայց այդ չեղավ նոցա համար հավիտենական մեծություն: Աքսորվեցան, կախվեցան, գլխատվեցան և այլվեցան, բայց նոցա հոգին կենդանի մնաց յուրյանց ամայացած հայրենիքի փլատակների մեջ», — գրում էր Մ. Նալբանդյանը: Օտար ու առտնին ճնշողների ու հարստահարողների զավազանների տակից Հայաստանի սարերը, ձորերն ու անտառները միայն «հեկեկանք ու հռնդյունք» են հնչեցնում, ասում էր նա, բայց ճնշված ու հարստահարված ժողովուրդների վիճակը ևս վերջ է առնում, երբ նրանց փեշերի տակից դուրս են շողում դիմադրության պողպատե սրերը¹⁰¹:

«Երկրագործության» հեղինակը հեռու չէր համարում այն օրերը, երբ արևմտահայերը պիտի ըմբոստանան սուլթանի բարբարոս թագավորության դեմ՝ հայրենի իրենց հողը զենքով ազատելու և նրան «տիրաբար» իշխելու, ազատորեն մշակելու համար: Սակայն նա չէր պատկերացնում հայերի ազատագրական շարժումը որպես ազգայնորեն մեկուսացած շարժում: Նրանց ազատության հեռանկարը նա վերջին հաշվով շաղկապում էր ասիական ճնշված ազգերի սոցիալական և քաղաքական ազատագրման ընդհանուր տեղաշարժերի և սոցիալիզմի հաղթության պատմական հեռանկարների հետ¹⁰²: Բայց նախքան այդ՝ այսինքն սոցիալիզմի միջոցով «մարդու և հացի հարցը» լուծելուց առաջ՝ ասիական ազգերը, այդ թվում նաև հայերը պիտի հոգան իրենց ինքնապահովության մասին, ցույց տան, որ ընդունակ են դիմադրելու իրենց կյանքն ու գույքը հափշտակողների բռնցքին, պաշտպանելու իրենց երկրի սահմանները, ապրելու իբրև ազգ և պահպանելու իրենց ազգությունը¹⁰³: Հայերի կատարելիք «տնտեսական հեղափոխության» խնդրին նվիրելով իր գիրքը, Մ. Նալբանդյանը համոզված էր, որ առանց այդ հեղափոխության, անհնարին պիտի լինի նախապայմաններ ըստեղծել վերականգնելու հայերի ազգության «չարդված» մեքենան, նրա քաղաքական անկախությունը:

* * *

1857, 1859, և 1860—1862 թթ. կատարած իր ուղևորությունների ընթացքում Մ. Նալբանդյանը այցելեց կապիտալիստական Արևմուտքի մի շարք երկրներ ու կենտրոններ: Նա տեսավ 1848 թ. հեղափոխությունից հետո աշխատանքի և կապիտալի, ազատության և ստրկության, սոցիալիզմի և լիբերալիզմի բախումները, դիտեց հողի և կապիտալի համակենտրոնացման պրոցեսները, ականատես եղավ գյուղի և քաղաքի միջնախավերի քայքայ-

100 Մ. Նալբանդյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 15:

101 Նույն տեղում, էջ 30:

102 Նույն տեղում, էջ 48:

103 Նույն տեղում, էջ 81 և հետ:

մանը, բանվորների և գյուղացիների հարստահարմանը, հպատակ և կախյալ ազդեցությունների ճնշված վիճակին:

Դեպի Հնդկաստան կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ Մ. Նալբանդյանը եղավ գաղութարարների ներթափանցած ու նրանց «քաղաքակրթությանը» ստրկացած Արևելքի մի շարք երկրներում, տեսավ կապիտալի տիրապետության ներքո այդ երկրների տնտեսական հետամնացությունը և նրա ժողովուրդների զանգվածային դժգոհություններն ու ըմբոստացումները:

Նշանակալից տարիներ էին դրանք, երբ Ռուսաստանում, Չինաստանում և Հնդկաստանում սանձազերծվում էր գյուղացիական ապստամբությունների տարերքը: Այդ պահին անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ ևս ազգային և սոցիալական դժգոհություններ էին կուտակված ցարիզմի դեմ, իսկ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում հայ ժողովրդական զանգվածների մեջ խմորվում էին շարժումներ՝ ուղղված սուլթանական բռնակալության և հայ իշխող վերնախավների դեմ:

Ջարթոնքի այն ժամանակամիջոցն էր այս, երբ, Վ. Ի. Լենինի բնութագրումով, «բուրժուական դեմոկրատիայի հեղափոխականությունն առկա մաքուր էր (նվրոպայում), իսկ սոցիալիստական պրոլետարիատի հեղափոխականությունը դեռևս չէր հասունացել»¹⁰⁴: Անցման էտապ էր ապրում այս պահին մասնավորապես հայ դեմոկրատական մտավորականությունը, որը բռնելով բուրժուական լիբերալիզմից սահմանազատվելու ուղին, սկսում էր արդեն քաղաքական և սոցիալական համադարմաններ որոնել բուրժուական «քաղաքակրթության» ավերումներին դիմագրավելու համար:

Հայ լուսավորիչների մեջ Մ. Նալբանդյանն առաջինն էր, որ շփվելով կապիտալիստական Արևմուտքի և գաղութացված Արևելքի հետ, ոչ միայն նըմարում էր բուրժուական «քաղաքակրթության» շարիքներն ու հակասությունները, այլև ջանում էր գտնել դրանք հաղթահարելու հնարները: Նա ոչ միայն նկատում էր արևմտահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի կախումը Արևմուտքի գաղութատերերից, այլև սահմանազատվում արևելահայ այն լուսավորիչներից, որոնք համակեցության հզոր շոշափելով ցարիզմի հետ՝ հայրենի իրականության մեջ խաղաղ զարգացման ուղիներ էին հարթում կապիտալիստական «քաղաքակրթության» առաջ: Նա համամիտ չէր նաև արևելահայ բուրժուազիայի այն գործիչների հետ, որոնք քննադատելով ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Կովկասում, ազգի մեջ պատրանքներ էին տարածում անգլո-ֆրանսիական հովանու նկատմամբ:

Ո՞րն էր այն նոր դիրքը, որ գրավեց Մ. Նալբանդյանը հայերի հասարակական-քաղաքական բախտը որոշելու համար, այն նոր խոսքը, որ ասաց նա իր ժողովրդին, նրա հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության շրջադարձի այս պահին: Մ. Նալբանդյանը խորացրեց և զարգացման հեղափոխական ընթացքի մեջ դրեց ցարիզմի հետ գծավելու ճանապարհը բռնած Խ. Արուվյանի ազգային-դեմոկրատական քննադատությունը: Նա առաջինն էր, որ

104 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 18, էջ 14:

հայ դեմոկրատիայի ազգային-ազատագրական հեռանկարները կողմնորոշեց դեպի ռուս և Եվրոպական հեղափոխական շարժումները:

Հեղինակը արձագանքում էր այն նշովքին, որ բուրժուական «քաղաքակրթության» հասցեին ուղղում էին «ճնշված մարդկության անմահ բարեկամքը»՝ Ռուսոն, Ֆուրյեն, Գերցենը: «Մեփականության հոռմեական իրավունքի և անձի քաղաքացիական իրավունքի վրա կառուցված աշխարհը,— գրում էր Գերցենը,— կարող է հաց չպրտել քաղցածին, սակայն ճանաչել նրա «հացի իրավունքը» (право на хлеб) չի կարող»¹⁰⁵, Գերցենը տարակույս չունեի, որ հացի խնդիրը վերջիվերջո պիտի լուծվի քաղցածների օգտին, պրոլետարիատի ազատագրման օգտին: Արդեն իսկ 1848 թ. հեղափոխությունից հետո, «С другого берега» հռչակավոր իր հոգվածաշարում նա ողջունում էր Փարիզյան սովահար պրոլետարիատի ըմբոստացումը կապիտալի թագավորության դեմ: «Պայքարը սկսված է,— գրում էր նա,— ո՞վ կհաղթի, դժվար չէ նախատեսել, վաղ թե ուշ... կհաղթի նոր սկզբունքը»¹⁰⁶ (այսինքն՝ սոցիալիզմը—խմբ.):

Գերցենին էր արձագանքում Մ. Նալբանդյանը, երբ գրեթե նրա իսկ ոճով գրում էր. «Եվրոպան ուշ ծնեցավ: Բայց շատ արագ ծերանում է... Այո, Եվրոպան կանգնած է այսօր մի դժվար լուծանելի խնդրի առջև. այդ տնտեսական խնդիրն է՝ մարդը և հացը: Եվ այդ խնդիրը կանուխ թե ուշ թեև սոսկալի փոթորիկներով, պիտի լուծվի: Ոչինչ բռնություն, ոչինչ պահպանողական համակարգություն, ոչինչ ընդդիմադրություն, որևիցե կողմից, չէ պիտո կարողանա փակել նորա առաջը, թեև այսօր հալածական և աքսորական հն այդ ապագայի մարգարեքը և առաքեալը»¹⁰⁷:

Եվրոպական և ասիական ժողովուրդների վերածնունդը Նալբանդյանը տեսնում էր նրանց ազատությունը կաշկանդող բռնատիրությունների հեղափոխական լիվիդացման մեջ: Միջայել Նալբանդյանի մտքերը արձագանքում էին Նոնոնի հեղափոխական վտարանդիներին: Ռուս դեմոկրատական վտարանդիությունը համերաշխ էր Մաձձինիի, Կոշուտի և ուրիշների հետ, որոնք դեռ 50-ական թվականներին ապստամբության կոչեր էին ուղղում Եվրոպայի և Ասիայի ճնշված ազգություններին:

Ռուս հեղափոխական վտարանդիները ձգտում էին, որ ազգային ազատ ինքնորոշման իրավունք նվաճելու դեպքում Ռուսաստանի ազգությունները միանան երկրի ազատագրված մյուս ժողովուրդներին և «հղբայրական ֆեդերացիա» կազմեն նրանց հետ: Ի տարբերություն սլավոնոֆիլների, Եվրոպայի և Ասիայի ճնշված ազգությունների ազատագրումը նրանք ակնկալում էին ցարիզմի և բոլոր մյուս բռնատիրությունների դեմ վարելիք նրանց համատեղ պայքարից:

Ինչպես սլավոնների, այնպես և հայերի ազատագրման հեռանկարը Նալբանդյանը պատկերացնում էր ռուս հեղափոխական-դեմոկրատիայի ղեկավարների նման, կտրականապես մերժում էր ինչպես արևմտաեվրոպական պե-

¹⁰⁵ Герцен, Полное собрание сочинений и писем, т. X, стр. 244.

¹⁰⁶ Նույն տեղում, տ. V, стр. 460 և 477.

¹⁰⁷ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 81:

տությունների, այնպես և ցարական Ռուսաստանի միջամտությունը արևմտահայերի ազատագրման գործում և համոզված կանգնում համադեմոկրատական հեղափոխության դիրքերի վրա:

«Արևելյան հարցի» հանգուցալուծումը Նալբանդյանը ևս չէր տեսնում Թուրքիայի ժառանգությունը վերաբաժանելու հետամուտ ցարիզմի կամ հվրոպական տերությունների մեջ: Ի տարբերություն իրեն ժամանակակից և մանավանդ իրեն հաջորդած լիբերալ և պահպանողական հայ գործիչների, Մ. Նալբանդյանը խորապես հասկանում էր Թուրքիայի status quo-ն կամ այլ խոսքով՝ նրա առկա վիճակի «անձեռնմխելիությունը» պաշտպանող հվրոպական տերությունների քաղաքականությունը: «Նրանք, — դառնորեն հեգնում էր Մ. Նալբանդյանը, — անդադր օգնություն են ցույց տալիս Թուրքիային, որ նա դիմանա և չկործանվի: Որպեսզի Թուրքիո ստրկացած հայ, սլավոն և հույն ժողովուրդը քաղաքակիրթ հոգաբարձից չզրկվի... Սոքա ամենքը, իբրև բռնի վարժապետ, քաղաքակիրթություն են տարածում և ոչ ոք չի հարցնում աշակերտի կամքը, կամի՞ արդյոք ուսանիլ թե ոչ»¹⁰⁸:

Նալբանդյանը ոչ միայն ազգային-ազատագրական ակնկալություններ չունեի դադութականական Անգլիայից կամ ցարական Ռուսաստանից, այլև նրանց տարածած քաղաքակիրթությունից: Գաղութականների տարածած «քաղաքակիրթության» հետևանք էր համարում, երբ մի ազգ ճնշում և հարստահարում է մյուս ազգը», նրանց հսակենտրոն մորալի արդյունք է, երբ մի ազգ «իր մի շամփուր խորովածի համար պատրաստ է մորթել մյուս ազգի ևզը»:

«Երկրագործության» մեջ Մ. Նալբանդյանը պաշտպանում էր Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների հեղափոխական պայքարի միասնությունը և այդ միասնության մեջ տեսնում ազատության համար մղվող պայքարի հաջողության երաշխիքը: Նա կոչ էր անում ճնշված ազգություններին՝ ճնշողների դեմ բարձրացնել իրենց «շխոստովանված ազգության դրոշմը»: Այդ դրոշի ներքո մղվելիք պայքարն է, ասում է նա, որ կարող է վերջ դնել շխոստովանված ազգությունների ստրկությանը, նրանց աղքատությանը, նրանց բերել ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական ազատություն:

Մ. Նալբանդյանը համոզված էր, որ արևելահայերի և արևմտահայերի ազատագրումը կենսագործելու են ոչ թե հվրոպական պետությունները, այլ ասիական և հվրոպական ժողովուրդների հեղափոխական ընդլզումները և, առաջին հերթին, ասիական և հվրոպական ժողովուրդների ազատությունը բռնադատող ցարիզմի տապալումը: Արևմտահայ իր թղթակիցներից մեկի բերանով նա ձևակերպում էր իր սեփական միտքը. «...ինչպես մի մեծ շինվածք կառուցելու համար, — գրում է նա, — շատ նյութեր կմտնեն անոր կազմվածքի մեջ, այնպես ալ՝ անոր կործանումեն ետքը շատ նյութեր կստացվին վատ շինվածքների համար»: Ահա թե ինչու Ռուսաստանում խմորված ազատությունը միայն ռուս ժողովրդի ազատությունը չէ, այլ Ռուսաստանի մեջ մտնող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև Կովկասի, Վրաստանի և Հա-

108 Մ. Նալբանդյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 89:

յաստանի ազատությունը: «Ռուսիո ազատությունը ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ մեծ խորհուրդ ունի»¹⁰⁹:

Այս տողերում էր գաղափարական և քաղաքական այն հանգույցը, որը Մ. Նալբանդյանին ու նրա հայ համախոհներին միացնում էր Ռուսաստանի և Եվրոպայի հեղափոխական-դեմոկրատներին և Ռուսաստանի ու Թուրքիայի գյուղացիական և ազգային-ազատագրական շարժումների հետ:

Այն հանգամանքը, որ 1862 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին Լոնդոնի ռուս վտարանդիները նախատեսում էին Թուրքիայում նախապատրաստվող ապստամբությունների մեջ հայերի մասնակցությունը, հանդիսանում է նույն ամիսներին Լոնդոնում գտնվող Մ. Նալբանդյանի հետ ռուս տարագիրների ունեցած հանդիպումների ու մտափոխանակությունների արդյունքը:

Մ. Նալբանդյանի արևմտահայ համախոհների նախաձեռնությամբ Թուրքիայում կազմակերպվելիք ժողովրդական ապստամբությունները ռուս վտարանդիները լծորդում էին Ռուսաստանում, մասնավորապես Կովկասում և Դոնի շրջանում «Земля и воля» հեղափոխական կազմակերպության, իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները ղեկավարող Մաձձինիի ու Գարիբալդիի և լեհ քաղաքական գործիչ Ադամ Չարտորիժսկու Արևմուտքում ծավալած գործունեությանը:

Ռուս և արևմտահայկական դեմոկրատիայի գործիչների հետ էր առնչված ոչ միայն Մ. Նալբանդյանի, այլև նրա արևմտահայ համախոհների՝ Հարություն Սվաճյանի, բժիշկ Հովհաննես Քյաթիլյանի և Սերովբե Թազվորյանի քաղաքական գործունեությունը Թուրքիայում: Իրենց ընդհատակյա գործունեությունը վարագործելու համար նրանք օգտագործում էին նույնիսկ Մերձավոր Արևելքի մասոնական օթյակները, որոնց հետ Մ. Նալբանդյանի գաղափարակիցներից կապված էին Ս. Թազվորյանը՝ Կ. Պոլսում և Գր. Զիլինկիրյանը՝ Զմյուռնիայում¹¹⁰:

1862 թվականի կեսերին Մ. Նալբանդյանի արևմտահայ համախոհները աշակցեցին Զեյթունում բռնկված ապստամբությանը: Հակառակ Զեյթունի ապստամբությանը սատարող արևմտահայ լիբերալների գործ դրած ջանքերին՝ Նալբանդյանի և նրա արևմտահայ համախոհների ակնկալությունները կապված էին եվրոպական պետությունների գաղութակալական քաղաքականության դեմ գործող Լոնդոնի հեղափոխական կենտրոնի հետ, որի մեջ ռուս վտարանդիներից բացի մտնում էին նաև Գարիբալդին և Մաձձինին: Թազվորյանի հայտնի նամակից պարզվում է, որ Նալբանդյանը հանդիպում է ունեցել Մաձձինիի հետ և ջանացել նրա հետ ծանոթացնել նաև իր արևմտահայ գործակիցներին¹¹¹:

Այս փաստերից հայտնի է արդեն, որ արևմտահայերի ազատագրման հարցի շուրջը Նալբանդյանի հետամտած խնդիրները համընկնում էին Թուր-

109 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 61:

110 Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 436 և հետ., էջ 471 և հետ., էջ 475 և հետ., էջ 499:

111 Նույն տեղում, էջ 505 և հետ.:

քաղաքական ժողովուրդների ազատագրական շարժումների նկատմամբ ուս հեղափոխական-դեմոկրատների առաջ քաշած նպատակների հետ:

Այս մտահղացումը կարող ենք հավաստել ոչ միայն Արևմուտք ապավինած Բակունինի, Գերցենի և Օգարևի, այլև Ռուսաստանի ներսում գործող ուս-հեղափոխական-դեմոկրատների ելույթներին: Հատուկ ուշադրության արժանի է մանավանդ 1860 թվականին «Russie et la Question d'Orient» վերնադրով Փարիզում տպագրված անանուն մի գրքույկը, որը գրել և հրատարակել էր ուս նշանավոր հեղափոխական-դեմոկրատ Նիկոլայ Սերնո-Սոլովևիչը¹¹²:

Գրքույկի հեղինակը նշավակում է Թուրքիայի վերաբաժանմանը հետամուտ եվրոպական դիվանագիտությունը: Խոր համակրանքով է խոսում նա եվրոպայի և Ասիայի ճնշված ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարի մասին և կտրականապես դատապարտում եվրոպական պետությունների շահախնդիր միջամտությունը Արևելքի ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում նաև արևմտահայերի ներքին գործերին:

Հեղինակը մատնանշում է կառավարությունների մարդասիրական ֆրադների և Թուրքահայատակ ժողովուրդների ազատասիրական ձգտումների միջև եղած բացահայտ ներհակությունը: Ռազմական ուժի վրա հենված մեծ պետությունները, ասում է նա, հետամուտ են ոչ թե օսմանյան պետության ճնշված ժողովուրդների ազատագրմանը, այլ այդ պետության մասնատմանը և նրա հարստությունների հափշտակմանը: Դատապարտում է նա Եգիպտոսը գաղութ դարձնելու անգլիական ծրագիրը և Դարդանեյլ նվաճելու ցարական քաղաքականությունը, առաջ է քաշում, պաշտպանում Եգիպտոսի անկախության ու Կ. Պոլսի ազատ քաղաք հայտարարելու, նեղուցներում ազատ նավագնացություն ապահովելու գաղափարը:

«Արևելյան հարցի» դիվանագիտական լուծման գաղտնի խարդավանքներին անանուն հեղինակը հակադրում է դեմոկրատական հրապարակախոսության սկզբունքը, պետությունների իրարամերժ քաղաքականությանը հակադրում դեմոկրատիայի քողաղբ ընդդեմ պետությունը: Դժբախտությունների լարերին թոսից խույս տալու համար, ասում է նա, պետք է որ դիվանագիտությանը հանդիպարովի այլ ուժ՝ միշտ ավելի իմաստալից, ավելի անկողմնակալ և ավելի գործնական հասարակական կարծիքը:

Ոչ թե պետությունների միջամտությամբ, այլ Թուրքահայատակ ժողովուրդների համատեղ պայքարով է, որ պիտի վճռվի նրանց քաղաքական բախտը, ասում է հեղինակը:

Նալբանդյանը անձնական ծանոթություն էր հաստատել Ն. Ս. Սերնո-Սոլովևիչի հետ, հավանաբար, 1859 թ. Պետերբուրգում: 1860 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին և նույն տարվա դեկտեմբերին լոնդոնում Սերնո-Սոլովևիչը հանդիպել էր և գաղափարապես մերձեցել Գերցենին և Օգարևին¹¹³: 1862 թ. Սերնո-Սոլովևիչին ուղղված իրենց հայտնի նամակում Օգարևը և Գերցենը

¹¹² И. Е. Бирнбаум. Неизвестная работа Н. А. Серно-Соловьевича, «История СССР», 1963, № 3, стр. 138.

¹¹³ Серно-Соловьевич, Публицистика, Письма, М., 1963, стр. 410 и др.

Նալբանդյանին բնութագրում են որպես ոսկի հոգու տեր, հեղափոխական գործին նվիրված անշահախնդիր ու գերազնվագույն մի մարդու, որի մասին չեմ հանձնարարականներ էին ստացել Սերնո-Սոլովևիչից¹¹⁴։ Օգարևի ու Գերցենի կողմից Նալբանդյանին տրված ամենասրտագին այս բնութագրին անմիջապես նախորդում են Կովկասում հեղափոխական կազմակերպություն ստեղծելու մասին Սերնո-Սոլովևիչին տրվող հրահանգները։ Պարզվում է, որ Սերնո-Սոլովևիչը գործելու էր Նալբանդյանի հետ։ Արտասահմանում և Ռուսաստանի ընդհատակյա «Земля и воля» կազմակերպության կողմից ներկանց առաջադրված¹¹⁵ էր 1863 թ. գարնանը Ռուսաստանում կազմակերպվող համընդհանուր ապստամբության պահին ոտքի հանել Կովկասի բնակչությանը։ Այլ փաստերից ևս ահնեբն է, որ ոչ միայն Բակունինը, այլև Գերցենն ու Օգարևը Նալբանդյանին և Սերնո-Սոլովևիչին պատասխանատու դեր էին վերապահում Կովկասում և Թուրքիայում կազմակերպվելիք ազգային-ազատագրական շարժումների մեջ։ Նույն եզրակացությանն է հանդեսնում նաև Նալբանդյանի և նրա արևմտահայ գործակիցների ծածկագրությունների վերլուծությունը¹¹⁶։

Մ. Նալբանդյանին և Սերնո-Սոլովևիչին տրված հանձնարարությունները՝ Գերցենի և Զերնիշևսկու գլխավորած համառուսական հեղափոխական շարժման կարևոր խնդիրներից էին։ Բայց նրանց վիճակված չէր իրագործելու այդ հանձնարարությունները։

1862 թ. ամռանը ապստամբության կազմակերպողների ու ղեկավարների, այդ թվում նաև Մ. Նալբանդյանի ու Սերնո-Սոլովևիչի կալանքը և դրան հաջորդած աքսորն ու մահը խափանեցին Կովկասում կամ Թուրքիայում ներանց հետագա համատեղ գործունեությունը։

Մ. Նալբանդյանի գլխավորած հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը կարևոր դեր կատարեց հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական մղորթի հետագա զարգացման պատմության մեջ։

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

1. ԿՂԵՐԱ-ԱՄԻՐԱՅԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

XIX դարի առաջին կեսին արևմտահայ կյանքում կղերա-ամիրայականները արտահայտում էին պոլսահայ ամիրաների և բարձրաստիճան հոգևորականության շահերը։ 50—60-ական թվականներին նրանք ձևավորվեցին որպես ռեակցիոն հոսանք և դիմագրավեցին ոչ միայն ազգային-ազատագրական շարժումներին, այլև բարեփոխությունների շափավոր պահանջներին։

Կղերա-ամիրայական հոսանքի պարագլուխը դարձավ Հովհաննես Զամտոնյան-Տերոյենցը, գաղափարակիցներ ունենալով Մ. Գ. Տեյխմենձյանին, Ա. Հասունյանին, Դ. Պալթաղարյանին և Մխիթարյան վանականներից շատե-

¹¹⁴ Н. П. Огарев, Избранные социально-политические и философские произведения, М., 1960, стр. 463.

¹¹⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 471—472։